

BARTA JÁNOS

TANTALUSZ ÁLMA

VAJDA JÁNOS EMLÉKÉRE

Az alábbiakban az *Alfréd regénye* álmjelenetét próbálom elemezni. Nem térek ki a mű egészére, mert akkor sok mindent meg kellene ismételnem, amit a szakirodalom már elmondott a művel kapcsolatban. El kellene mondanom, hogy Vajda alkotásánál fogva nem volt epikus költői tehetség: nem épített fel a maga lábán megálló világot, a maguk életét élő alakokkal; a jellegzetes, lehetőségekből és feszültségből kiinduló, konfliktusokban folytatódó motivált cselekményfolyamatot nem tudott koncipiálni. Magáról az *Alfréd regényéről* pedig, mint önálló műről azt kellene nekem is megállapítanom, hogy az a bizonyos álomlátás, a központi mag, egy mondvacsinált, elnagyolt történetben folytatódik tovább, Alfréd és Kievszky Oszkár alhadnagy párbajával, a főhős vándorlásával, majd kiábrándulásával. Mindez mint epikum inkább csak vázolja van és teljesen légtüres térben játszódik le, művészileg egyáltalán nincs kiérlelve. Figyelmet csak az álompanoráma érdemel.

Vajda alkotásmódját ismerve, semmi kétségünk nem lehet abban, hogy, mint minden nagyobb méretű alkotása, ez a verses regény is egy nagyarányú rögtönzés szülötte. Aki az *Ildikó* című ötfelvonásos drámát „fiatalkori hévvel rögtönözve” kilenc nap alatt alkotta meg, aki a *Béla királyfi* című haténekes elbeszélő költeményt három hét alatt hozta tető alá, az az *Alfréd regényére* sem szánhatott többet néhány hétnél. Kézirata nem maradt fent, de Vajdának nem volt crénye a javíthatás, faragás, átgyúrás: a mű úgy ahogy van, alkalmasint egyetlen nekifutás emléke, amelynek derekán a költői ihlet kiapadt; innen a megkezdett történet mondvacsinált be-

fejezése. 1875 nyarán már készen van, a Vasárnapi Újság július 4-én részletet közöl belőle; a Kisfaludy Társaságnak ajánlotta föl kiadásra, de az nem vállalta, így a Kelet Népe című folyóirat karácsonyi száma közölte egész terjedelmében.

Ennek a rögtönzésnek az első énekét tölti meg az a bizonyos álomlátomás, amelynek költői értéke felől ma már nincs vita a szakirodalomban. Komlós szerint ha a költő azt az első éneket torzónak hagyja, „bizonyára rég közismert és csodált alkotás volna”. Ez az álom-jelenet valóban az egész Vajda-életműben páratlan alkotás; arányai a hamar ellobbanó ihletű költő egyéb alkotásaihoz mérten nagyok, mégis egy öntésből való, a költői hangvétel csaknem egyenletesen tartani tudja az emelkedett szintet. Műalkotássá éppen ez a Vajdánál másutt nem tapasztalható koncentráltság és intenzitás teszi. A koncentrált-ságot mind emberi, mind esztétikai szinten kell érteni. Magába sűríti Vajda költői és emberi egyéniségének csaknem valamennyi lényeges indítékát és tendenciáit; halmozva szövi össze az emberileg igaz, önleplezően őszinte érzelm—vágy—akarat—sóvárgás—motívumokat. Ugyanilyen jelentős a mű álomlátás-részlegének esztétikai koncentrált-sága: spontánul önti és keveri a Vajdára jellemző esztétikai minőségeket a monumentálistól a groteszken át a triviális nyersességig; talán csak a halkabb hangulati tónusok hiányoznak belőle, de megvan a Vajdára jellemző diszkrét erotikus izzás. Különös, hogy számos, egyébként súlyos kisebb költeményében az esztétikai tónusok, hangelemek váltása diszharmonikus törésként jelentkezik; a változatok azonban itt valami kaleidoszkópszerű romantikus tarkaságban mégiscsak egységes esztétikai jelleget teremtenek. Vajdáról számos kortársi nyilatkozat alapján egyértelműen megállapítható, hogy már szinte a patológikum határán járó explozív természet volt; haragjában, indulataiban, emberi vonzódásaiban is volt valami kirobbanó jelleg. A költői alkotás terén ilyen kirobbanás, váratlan és szokatlan nagyarányú lávaömlés terméke gyanánt kell felfognunk Alfréd álmát is.

A kirobbanás-jellegből következik, s egyúttal a keletkezés

rejtélyéhez is közelebb visz az a körülmény, hogy előzőleg, hosszú időn keresztül, a költő lelkében erős érzelmi energiáknak kellett felhalmozódnuk, amelyeknek intenzitását a teljesületlenség és a visszafojtottság, a kudarc még csak fokozhatta. Az *Alfréd regényét* csak Vajda jellemének tantaluszi vonásából érthetjük meg; ez a mű a frusztráció rabszolgasága elleni nagyarányú lázadás dokumentuma: van benne valami a jelképes lánc-letépés gesztusából. Megfigyelhetjük, hogy Vajda akkor, amikor szenvedélyt ábrázol, gyakran nyúl vadállat-szimbólumokhoz („dühöm vadkanja makkkal álmodott” — mondja Alfréd magáról), másutt meg lelkének szörnyetegeiről beszél. Nos, ebben a lélekben ez idő tájt már csupa szörnyeteg lakott, frusztrációra ítélt lelki tendenciák, sóvárgások, vágyak.

Nyilvánvaló, a cselekmény indításából már kivehető, hogy a központban a szerelmi élmény, Vajda erotikus gyönyörsóvárgása áll. Az egész szakirodalom magától értetődőnek veszi, hogy itt még mindig a Gina-szerelme utóhangját halljuk. A visszafelé vezető szálakat már Gyulai Pál nyomozni kezdte, amikor az *Újabb költemények*-beli kötetkiadás (1876) nyomán azt írta, hogy *A kárhozat helyén* nem egyéb, mint az *Alfréd regénye*, lírai formában. Ha ezt a tökéletes szépségű, de előkelőségre és vagyonra vágyó, hideg, érzéketlen nőalakot Vég-helyi GeorGINával azonosítjuk, akkor a szálakat még évtizedekre visszább is vihetjük: ez a nőtípus megrögzött azonos-sággal ismétlődik meg már a korai (próza-) elbeszélésekben; ugyanez a klisé az *Egy bolond, aki szeret* c. elbeszélés Adriénájában (1857); a *Manna* című hősnőjében (1857); a *Barát és vetélytárs* Reginájában (1856): meg-megjelenik a Gina-ciklusban is (XVII–XVIII.). A viszonzatlan szerelmet, a nagyvilági nő hideg megvetését hódolója iránt Alfréd története is nyomatékosan kiemeli. De most 1875-öt írunk, hol van már Gina? Talán tíz éve is, hogy Vajda látta — most éppen a circuszával járja a világot, minden bizonnyal nem főúri társaságban. Már az eredeti szerelmi élmény is transzformálódott: Gina már a róla szóló versekben sem a maga tapasztalati mi-

voltában jelent meg: idolummá, bálványképpé változott, bizonyos vágyképzetek erős érzelmi hangsúlyú koncentrációjává, amelyek a költő lelkében az alaktól függetlenül évtizedekre szinte betegesen fixálódnak; lelki sérelmek, tendenciák, különösen a férfi-sérelem beteges rögzítése; az elfelejteni nemtudás egyébként is jellemző Vajdára. Gina avagy Izidóra már nem egy nő, hanem a nő, akinek kettős arca van: egyfelől nagyvilági, hideg, tündöklő dáma, másfelől a teremtés hajnalából kilépő, erotikus varázsú, érintetlen Éva.

Nemcsak az álomlátásban, hanem a mű egészében is az elfojtott erotikus sóvárgás tombolja ki magát — s a konkrét nőalakhoz egyetlen, de nagyon erős szál fűzi. Vajda erotikájában az egyik szólam a női szépség bűvölete. Figyeljük meg: milyen halmozott eszközökkel próbálja Izidóra alakján ezt a már szinte elviselhetetlen szépséget szuggerálni. Nem szerelem ez, legfeljebb egyik, nem is lényegtelen alkateleme, az a megbabonázó—bénító, vonzó és mégis távortartó érzelmi hatás, amelyet Vajdára éppen a tökéletes, a hideg szépség gyakorolt. Akár emlék, akár aktuális élmény — de ez is ott van az álomlátás érzelmi töltésében, — ezt éli újra, ettől nem tud megszabadulni.

A mi Tantaluszunkat aztán még egyéb vágy is fűti. Nemhiába idézi föl az új Édenkert, az új Ádám és Éva archetipikus élményét — az erotikumnak egy különös, tapintatosan megnevezendő vágyalma él benne: elemi, ugyancsak megbüvölő sóvárgás a női ártatlanság, a tisztaság iránt — azért, hogy ennek az érintetlenségnek ő legyen az első megrablója. A paradicsomi bűnbecsésre vágyik, ez az újabb tantaluszi elem Vajda szerelmi élményében, — s beteljesületlen marad, úgy látszik, élete végéig. Az első rablás erőszakos vágya, a gyönyör-sóvárgásnak már majdnem pervertált foka sugárzik át abba a féltékenységbe és irigységbe, amelyet Gina elbukása támaszt benne, s amely ezt az elbukást mitikus világkatasztrófává nagyítja. Lehettek aztán a külsejében daliás, ekkor még ötven alatt járó, de betegeskedő és magatartásában hódításra nem termett Vajdának aktuális élményei is, amelyek ezt a tantalu-

szi vágyat, a kárhozatos üdvre, a nagy, mitikus arányú szerelemre való sóvárgást fölgerjesztették benne — de ki nem elégítették. A költészetben robbant ki aztán az, ami a valóságban csak „álom” volt.

Úgy gondolom, a szerelemvágy kudarca egymagában mégsem képes ennek a végítéletet hirdető álomlátásnak a megmagyarázására. Lappang itt egy másik gyökér, amelyre csak következtetni tudunk, mert a sorokban nyíltan nem szólal meg, de alkalmasint ott munkál a verset formáló energiák között. Bóka László szavaival kell kezdenem:

„Vajda nem tudott beilleszkedni a »költő« szerepébe, nem tudott s nem is akart csak költő lenni. Ehhez el kellett volna felednie pályakezdetét. Akkor mint költő lépett fel, de verse egyéniségének közéleti súlyt adott. A közvélemény asztala hiányzott neki . . . Minduntalan ki akar törni abból a szégyenletesen szűk körből, amelybe az új világ [a kiegyezés] számúzta az írókat.” (Bóka László: *Vajda János*, Bp. 1941. 85. l.)

Miklóssy János szerint (*Vajda János hírlapírói pályakezdése*, MKSzele 1972.):

„Vajda a nyolcvanas évek elejéig egyformán pályázik a költő¹ és közéleti szerepre, ahogyan ezt Petőfitől, ifjúkora példaképétől látta. »Csak költővé« a nyolcvanas évek során válik.”

Az ötvenes-hatvanas években egymást követő röpiratai, publicisztikai működése arról tanúskodnak, hogy alkotóan, alakítóan kíván beleszólni a magyar társadalom és politika kérdéseibe. Nem pusztán a nyilvánosság előtt vitt szerep vonzza: van néhány, a változásban is azonosnak maradó politikai eszménye; a központban az öntudatos magyar polgárság megteremtése áll. Lapalapítási kísérleteiben általában a „szegényebb középrend”-et, azaz a még alakuló magyar polgárságot veszi számításba, neki akar írni, nevelni akarja. Újságírói működését végigkíséri ez a tudatosan vállalt népművelő-népnevelő szándék, színezve a politikai ambícióval. Falk Miksának írja:

„Nem kapzsiság, nem erőm túlbecsülése, de azon hit ösztönöz, hogy ösmervén népünk szellemét, eltalálhatom a hangot józan eszé-
höz, ép szívéhöz, s nem mérve magamat a magas politika tudósaihoz,
mindazáltal, hogy képes vagyok felfogni azt, mily magatartásra
kell a nagy tömeget előkészíteni, hogy az fölfelé imponáljon.”

A szakirodalom általában pozitívan értékeli Vajda politikai eszméit és célkitűzéseit, s azokkal az eszmerendszerekkel hozza rokonságba, amelyek képesek lettek volna a kiegyezéssel Magyarországra fejlődésének egészséges irányt adni. Ezt most nyugodtan függőben hagyhatjuk; elég, ha a közéleti ambíció és az évtizedeken át szenvedéllyel űzött hírlapírói tevékenység meglétét elismerjük. Távlattól nézve ez a tevékenység rövid föllendülések, nagy vállalkozások és gyorsabb vagy lassúbb kudarcok sorozata. Nyilvánvaló, hogy eszmeileg is érthette elég csalogódás ezekben az évtizedekben — de látványosabbak és talán még fájóbbak is voltak a külső bukások, amelyeket a röpiratai körül tániadt, eléggé ismert vihar indított el.

A minket érdeklő időszakban (a hatvanas évektől kezdve) politikai-publicistai pályája tele van viszontagságokkal és kudarcokkal. A Függetlenségi Párthoz 1869-ben maga Kossuth ajánlja be hírlapírónak; de nincs semmi jele vagy nyoma annak, hogy az itthoniak igénybe vették volna. Munkatársként nem tud sokáig egy orgánumnál megmaradni; önálló lap-alapítási kísérletei rövidéletűek. 1861. április 4-én mint tulajdonos és felelős szerkesztő Csatár címen hetenként kétszer megjelenő politikai néplapot indít; az év végén neve eltűnik róla. 1863. január 1-én veszi át a Magyar Sajtó szerkesztését, július 1-én lemond róla. Különösen e lap körül torlódik össze mindaz a gyanúsítás és rosszindulat, amely Vajdát ezekben az években körülvette. Ahogy a szerveződés megkezdődik, már előre figyelmeztették Heckenastot, ne adja Vajdának a lapot, neki a legveszettebb neve van országszerte. Már röpiratai nyomán is azt hiesztelik, hogy Bécs megfizette, most újra felbukkan a bértollnokság vádjá, amely ellen a Magyar Sajtó első számainak egyikében ki is fakad:

„Neves írók, közéleti tekintélyek odáig süllyedtek, mikép a nyilvános vita terét számításból mellőzve . . . a Magyar Sajtó szerkesztője ellen magánúton a legalptalanabb vádak terjesszék. Éspedig legtöbben öntudatosan, vagyis szentül tudva, hogy az egészből egy szó sem igaz. . . . A gyanúsítás mérge már a heves agitáció magaslatára lépett, és egyes összejöveteleken hirdetve lőn, hogy hazaárulás a Magyar Sajtóra előfizetni.”

Az egyik támadó pedig álnokul így fejezi ki magát: „Föl-tesszük a kormányról, hogy ha béres tollakat fogad, azokat ügyesebb kézben keresi.” — Heckenast 67 áprilisában Kossuth-párti hetilapot indít, Magyar Újság címen, főmunkatárs Vajda, de augusztusban igen zavaros körülmények között kénytelen távozni. Heckenast másik hetilapjában, A Nép Zászlójában viszonylag hosszabb ideig: 1868. szeptember 19-től 1869. április 10-éig dolgozik. Utolsó lapalapítási kísérlete 1874-re esik: a Szózat néhány hónapig áll csak fenn (1874. ápr. 2. — júl. 9.). Ezentúl már csak kifogyhatatlan jóakarója, Nagy Miklós mellett, a Vasárnapi Újság és melléklapjai robotos munkatársa gyanánt tud élete végéig megmaradni. A hetvenes évek derekára tehető ily módon politikai ambícióinak összeomlása. Ennek a nyilván nagyon élénken átélt válságnak két oldala van, egy elvi, és egy személyes. Egyrészt tudomásul kell vennie, hogy a politikai publicisztika, pláne az aktív politika terén nem teremnek számára babérok, ha valaha benne élt is, most kiszorul a közélet szintjéről. Önértéktudatának súlyos sérelme ez. De még ha ez a közélet derűsebb, biztatóbb képet mutatott volna! Vajdának szigorú közéleti normái voltak, s ha a politika és hasonlók terén nem mutatkozott is merevnek, abban fiatalokora óta hitt, hogy a társadalomnak az igazság és a tisztesség alapjaira kell épülnie. Hol prózában, hol versben többször is tart ítélszékletet — előbb és a későbbi években — a magyar társadalom fölött; amit most maga körül lát, a kiegyezéscsorszakban a Deák-párt felbomlása, majd a politikai alkudozások, kompromisszumok, a vezető társadalmi osztályok életképtelensége, a kibontakozó korrupció — legalább annyira felháborítja, mint személyes kudarcai.

Ne rójuk meg a különben is lobbanékony önérzetű Vajdát azért, ha legalábbis lélekben, többnyire elfojtva, irreális szinten felgyülemlik benne nemcsak a sértettség, hanem a bosszúvágy is, az a sóvárgás, hogy megrágalmazott jellemének elégtételt szerezzen. A halmozódó embergyűlölet és bosszúvágy még az újságíró-időszakban hírt ad magáról a *Memorandum* c. versben (1864): „Csordultig telve az örömpohár . . . Ellenség, jóbarát, ne féljeteK, Nem maradok adós, megfizetek.” Egy-egy hírlapi cikkbeli bosszú-kirobbanása már igazságtalan méreteket ölt, mint a Kemény Zsigmondnak címzett nyílt levélben, vagy egy Magyar Újság-beli cikkben, amelyben a viszontgyanúsítások terén már messze túlhaladja ellenfeleit. (L. KrK IV. 542.) „A nemzet tisztában van a bűnlajstrommal, mit a fizetés óráján szemük elé kell tartani . . .” Az ő maga személyes, sokáig tartogatott leszámolósa is ott van a verses regény vulkánkitörésében. Amikor hallgatása és mellőztetése megtörésére Benedek Aladár 1869-ben bemutatja a közönségnek, így jellemzi: „Aki ez arcot viseli, annak lelkében alig van hely, hol egy neme a gyűlöletnek nem égne a sors, az Isten és az emberek iránt.”

Persze, nyugodtan lehetne mondani, hogy mindennek semmi nyoma az *Alfréd regényében*. Ha azonban egy kicsit túllépünk az 1875-ös év keretein, s vallatóra fogjuk a politikai-közéleti verseket, észrevevesszük, hogy a társadalmi züllés ábrázolása Vajdánál valami végső, nagy katasztrófa képzetével kapcsolódik össze. „Sodoma förtelmé”-re már a *Jubilate* c. vers céloz; az 1887-es választási hadjárat láttán önállósodik a téma: megszületik a *Sodoma* című vers, a híres lávaömlés-vizióval: „Én már csak a kénkö esőt lesem”. Nos, az, hogy az emberiség megérett a pusztulásra, az álmodó Alfréd számára is evidens:

E kifordított,
Eredetétől messze távozott, a
Természet ősanját megtagadó
Aranybálványimádó, csenevész
Korcsfaj lejárta léte fordulóját.

Önértékének tudata, e tudat megcsúfolása s a közéleti züllés idézi fel, az embermegvetés áttételein keresztül, a „dies irae” látomását; ama végső „harag”, amely „a világot tűznek adja”, Vajda személyes, monumentális bíraskodását is jelképezi: s ez a harag évtizedek óta gyülemlik benne.

Kirobbanó erejét aztán még egy további hatóerő is megnöveli. Azokban az években, amikor a közéleti siker után futott, majdnem teljesen elfordult voltaképpeni hivatásától: a költészettől. A Gina-korszakot kivéve sohasem tartozott a különösen produktív tehetségek közé; ő maga általában a spontaneitás elvét követné, de költői ere mindig elég vékonyan csordogál; van még érett korszakában is év, amelyet semmi vagy egyetlenegy vers tölt ki. Különösen feltűnő a publicista évek hallgatása. 1861, 62, 63-ban egy-egy vers, illetőleg versike, 64-ben három, 66-ban egy, 67-ben kétszer kettő (kétrészes versek), 69-ben egy, 72-ben egy, 75-ben kettő, közülük a terjedelmes gondolati költemény: a *Végtelenség*. „Verset írtam, nem mikor kedvem — mert az volt mindig — de csak mikor időm volt hozzá” — így szól a későbbi vallomás (1887). Ha ez igaz, akkor a közéleti ambíciónak tudatosan el kellett nyomnia a költői alkotóerőt; akkor az is igaz, hogy prózai cikkeinek „mindegyike egy-egy sírhalom, mely alá egy meg nem született költemény eszméje, hangulata, mint megannyi villi van eltemetve”. Megint egy visszafojtott energia, amely szinte csak a politikai ambíció lazulását várja, hogy abból a bizonyos sírból kikeljen. A költő-Vajda újrafeltámadása, éppen költészetének közismerten apályos éveiben (a hetvenes évek első fele) különös konstellációk közt történt. 1870-től kisleludysta, s mint ilyen, 1872-ben benyújtja kiadásra a Társaságnak versei gyűjteményét. (Előzőleg, az év elején a Magyar Újság csodálkozik azon, hogy Vajda, a költő semmi életjelt nem ad magáról.) A gyűjtemény valójában nem volt új; 1860 előtt írt verseit mindössze öt új darabbal egészítette ki. Éppen ezért szegült szembe Gyulai és Arany László a kiadás tervével, s a Vajda-barát kisleludystáknak nem kis harcába került, amíg mindössze egy szótöbbséggel keresztülvitték javaslatuk elfo-

gadását. A még csak tervezett kötet körül szokatlanul heves irodalmi-kritikai összecsapás bontakozott ki; az ellenzékiek ezt az alkalmat masszív támadásra használták ki Gyulaiék ellen. A részleteket tüzetesen ismerteti a *Kritikai Kiadás* II. kötete (181—184); minket csak az érdekel, ami ebből az *Alfréd regénye* felé továbbsugárzott. Aligha eshetett jól neki, hogy Gyulai tagadta azt, hogy Vajda „üldözött író.” „Alkalmasint az ő martysága sem egyéb, mint az, hogy kevesebbet tart róla a világ, mint maga s egy pár bámulója.” Ezért vág egyet „az akadémiai kritika fegyelmezett rabszolganépé”-n mindjárt az előhangban, s a mottóban ezért hangsúlyozza a teremítő lángész jogát a művészeti „szabályok” ellenében. Ez a seb már nemigen fog behegedni; amikor 1876-ban *Újabb Költeményeit* saját költségén sajtó alá rendezi, önmagára s a kor irodalmi viszonyaira is rendkívül jellemző előfizetési felhívást bocsát ki, amelyben visszatér az őt üldöző, visszaszorító irodalmi klikk elmarasztalása:

„Noha az irodalomban uralkodó pajtásszövetségek messzeható hír-tárogatóira vagy éppen a testületi ítéset folytonos kábító beharangozásaira sohasem számíhattam is . . .” Majd alább: nem tartozik azon szerencsés klikkek egyikébe, „melynek tagjai egymásnak kölcsönös kiadói, vevői, bírálói, dicsőítői, halhatlanítói egyszersmind”.

Furcsa jelenség, hogy a hírtárogatók ezúttal Vajda érdekében szólaltak meg. Mai nyelven szólva nagyon jó sajtója volt: a lapokban megindulnak a követelő-dicsérő közlemények még a Kisfaludy társasági vita idején, a kötetet pedig Berczik Árpád, Ábrányi Emil és még néhány névtelen kritikus olyan tónusban fogadja, amely már a tömjénezés határán áll; lemondok az idevágó magasztalások idézéséről. Mai kritikussabb olvasó számára van valami különös ebben a fogadtatásban. Vajda 1860 előtt írt verseiről önjellemzésében bevallotta (utóbb), hogy jórészt elsietett alkotások; ezt a készletet most csak öt darabbal toldotta meg; 1860-tól tehát alig alkotott valamit, igazi nagy verseit még majd csak ezután fogja meg-

írni. Bámulunk ma, ha olvassuk a felsorolást: mely verseket tartottak sikerülteknek — s 1872-ben mindenképp meghökentető, ha Vajdát Petőfi, Arany és Tompa mellé negyedik költői nagyságunknak állítják oda. A fiatal költők—kritikusok őszintén tisztelhatték Vajdát — de az adott helyzetben ő inkább a zászló vagy a sakkfigura szerepét töltötte be — az „akadémiai ítéset”, a „hivatalosak” ellen folytatott publicisztikai harcban.

Csakhogy ez a fogadtatás, a lelkes fiataloknak ez az állásfoglalása nem maradt hatás nélkül magára Vajdára és nem túl nagy táborára: akarva-akaratlan most alakul ki az a Vajda-idolum, amelyet még az utókor is fog örökölni; Vajda most kezd bálványá, óriássá növekedni. A torzító perspektíva egy félig igaz Vajda-képet rögzít meg, s ebben a perspektívában erősödik meg zseni-tudata is. Most megint ő a szenvedélyek és viharok költője, aki a rendkívülit, különöst keresi; a féktelen, mondhatnók erőszakos szenvedély, őskori vadon érzékiség megszállottja. A lekicsinylés egyfelől, a hivatalos elismerés elmaradása nyilvánvalóan növelte azt a visszafojtottságot, amely hamarosan teremtő módon fog kirobbanni; — a hódolat a költői ambíciót, a fantáziát ajzotta föl s a gátlásokat szakította szét; az *Alfréd regényében* már a költészethez visszatért, önnön nagyságában hívó, önmagát felnagyító Vajda szólal meg — amilyenek őt hódolói látták.

Ennyi minden hajtóerőnek kellett felhalmozódnia ahhoz, hogy ez a grandiózus álomlátás megszülessen. Szubjektív telítettsége, egyes motívumainak érzelmi nyomatéka szembeötlő, s annak ellenére, hogy a költő a bevezető, behangoló sorokban mintegy távolítani akar, distanciát akar teremteni a maga személyisége és az elbeszélendő történet között — nem vele történt, egy „nagy kópé” barátja mesélte el — a szakirodalom általában nem vonta kétségbe személyes vallomás-jellegét. A vallomás-jelleg, az önkítárulkozás magas foka, szinte gáttalansága, meghatározza a mű funkcióját is költője egyéniségében: ez az álomlátás nem egyéb, mint egy nagy katharzis. Nem morális megtisztulást vagy megjavulást értek ezen, vagy

a szenvedélyek átszellemiesítését, a lélek gyógyulását. Ez esetben a katharzis értelme abban van, hogy a lélek mélyéről a lappangó vagy visszaszorított lelki szenvedélyek, vágyak és sóvárgások a felszínre törnek, kitombolják magukat — a lélek mintegy megszabadul terhétől. A katharzisnak egy jellemző változata ez: ahogy a zsilipek megnyílnak, Vajdánál szokatlan módon, működésbe lépnek a lélek kontroll-erői is. Nem valami morális vagy intellektuális önfegyelemre vagy pláne művészi önkritikára kell gondolnunk — mindössze az történik, hogy amikor megvallja rejtett önmagát, nemcsak sebeit mutatgatja meg, hanem valahogy le is számol velük. Tagadhatatlan jele ennek az, hogy nemcsak az álmod, hanem az egész történetet, hogy úgy mondjam, groteszk zárójelbe teszi. Tamás Attila mutatott rá, hogy a nagy mitikus lávaömlésnek az első hangütéstől fogva van valami érezhető szatirikus—önironizáló—illúziófékező felhangja (ezért tartja paródiának), a kitombolás közben jelentkezik valami ha nem is kijózanodás, de enyhe kétely, kicsit csúfondáros mosoly-féle. A funkció tehát valahogy mégis, kimondás és (talán akaratlan) fölülemelkedés, a nyomás enyhülése. Inkább a szerelmi szenvedélyre korlátozva, de el is hangzik ez nem Vajda, hanem Alfréd nevében —: amikor Izidóra gúnykacaja megszégyeníti és szegényes lakába hazatér, csodát tesz vele „az álom jótékony tündére”:

Meggyógyította lelkemet, kiüzve
 Belőle egy mindent kimagyarázó,
 A rejtelmet fölrő látománnyal
 A szenvedély bélpoklos ördögét . . .

Alább: a vers „kiszabadított Szörny szenvedélyem kötelékéből”. Ezt ugyan inkább az álom elmesélésének, ill. költeménye felolvasásának következményeire akarja érteni.

Mintha tehát valami lezárás-távolítás is dolgozna itten, de azon az áron, hogy előbb a költői-emberi egyéniség „szörnyetegei” kitombolják magukat. A szerelmi visszautasításra a gyönyörsóvárgás és a szépségimádás fellobbanásával felel,

s közben kiéli nagy archetipikus élményét az örök Éváról és az új Édenkertről, az ősi ártatlanságnak a szerelmi kárhozatalban való elvesztéséről. Az irodalmi és politikai-közéleti kudarcokkal a maga zseni-tudatát állítja szembe, idolummá emelt, felnagyított énjéből áradnak az embergyűlölet és a megvetés, a fölényes gúny hullámai; mindazt a negativizmust, amit ez a sértett lélek érez, beleönti a végítélet, a kozmikus katasztrófa látomásába. S nyilvánvalóan hozzátartozik ehhez a kathartikus hatáshoz a személyesebb oldalon az is, hogy Vajda szabadjára engedti fantáziáját, kiéli önkínzó hajlamait; az erotikumban már korábban is ott érezni a szerelmes Vajda önmagán úrrá lenni nem tudó, fájdalmas víziókat teremtő fantáziáját. (G. E. XVIII.) Persze az egyéniség és az életpálya egészében nem szükséges, hogy a kathartikus hatás tartós legyen; de mintha a kimondás és fölemelkedés révén mégis valami lehiggadás és érlelődés következne be: igazi nagy költészete az *Alfréd* után bontakozik ki, s mintha ezentúl lírájának színezete is konkrétabbá, földibbé válna. Az álomlátás nemcsak egy nagy hallgatást, hanem egy korszakot is lezár Vajda költészetében.

Említettem már, hogy ez az álomjelenet, az epikus Vajda költészetének csúcspontja, mint a kivételes alkotások általában, különböző indító körülmények és tényezők kedvező, egyszeri összetalálkozásából jöhetett létre. Lassú, nem tudatos gyülemlés után most a kialakulás akkor lépett döntő stádiumába, amikor a költő megtalálta a gomolygó energiák formába öntéséhez a megfelelő dimenziót, a verses regény fél-lírai, fél-epikai keretei között, alkalmazkodva ezúttal az évtized irodalmi divatjához. Már a behangolásban észrevehető, hogy a költő lazítja a realitás fékjét. Nemcsak annyiban, hogy a történetet más szájába adja — eszerint ő maga csak a közvetítő elbeszélő szerepét játsszaná (ami a konkrét elbeszélés folyamán hamarosan fikciónak bizonyul); az elbeszélés éjszaka indul, egy pesti lebuiban, „már mindenen túl, tarjagos csibukfüstfelhők között”, viharzó nyári éjjelen, „még arany ifjúságunk korszakában”, Alfréd, a költő „kaland-vetélytár-

sa”, valamennyiük közt a „legnagyobb kópé” — a történet hétköznapi hitelességét pedig teljesen kizárja a költői beharangozás:

Meglehetősen különös, szokatlan,
S bizony tán ezzel sem mondok sokat,
Csodálatos történet ez . . .

Vajda képzeleténcik logikája szerint ennek a történetnek be kell futnia a fokozott irrealitás: az álom dimenziójába, — álom vagy látomás: a kötetlenség határtalansága. Az álomnak mint álomnak is megvan itt a maga funkciója: végigéletti a költővel azt, ami a valóságban csonka maradt vagy megrekedt a vágy, a kiúttalan tendencia stádiumában. Most ez mind végigjátssza a szerepét, az illúziós vágyteljesedés az illogikus, kontrolltalan légkörben ki tudja önmagát futni. Persze az álom fel is nagyít, megnöveli a méreteket: Vajda itt éli ki hiperbolikus önértékelését, féktelen erotikus vágyát, embermegvető és környezetét tagadó ösztöneit.

Hova fér el ennyi lelki háborgás, a frusztrációból, a kudarcélményekből való kiszabadulás? Ehhez a „dies irae” dimenziója kellett — a végítélet és a kozmosz, a világmindenség távlata kellett hozzá. Filológusok törhetik a fejüket és keresték is már: nem volt-e Vajdának a világlátomásának megalkotásában valamilyen korabeli irodalmi mintaképe. Lehet, hogy majd rábukkannak ilyesmire, — de azt hiszem, Vajdának nem kellett nagyon messzire mennie, vallásos neveléséből hozta magával a végítélet, a nagy világlátomás képzetét; lehet, hogy valamikor János jelenéseibe is bepillantott; az ótestamentumi próféták eschatologikus várakozásairól is tudhatott. (Innen vette az öldöklő angyal képzetét is.) De volt egy nagy magyar költői példaképe: az Éj monológja a *Csongor és Tündé*ben — különösen a világ összeomlásának grandiózus panorámájával: mintha ezt hangszerelné át Vajda a maga világmegvetésének és kárörömének nagyzenekarára. Az emberileg túlfeszített anyag ebben az emberfeletti dimenzióban találja meg a gáttalan kifutás lehetőségét: a Halál tombolásától kezdve

egyre távol körülöttünk a világ, s a *Biblia*, a *Jelenések Könyve*, a világkatasztrófákat ábrázoló nagy mítoszok légkörében érezzük magunkat.

Végül is: az álom-jelenet sok-sok visszafojtott energiának felszabadulása és valamelyes megtisztulása is, önvallomás és önmaga fölé való emelkedés; az áradás több évtized iszapját sodorja magával. Mindehhez és Vajda egyéniségéhez illően sokszínűek és antagonisztikusak a felszabaduló emberi magatartásformák és a belőlük fakadó esztétikai hatások is. Legelőször is egy alapvető kettősség ötlük szembe: a perspektíva váltakozása a monumentális távlat és a groteszkül ható közelítés között — az őszinte költői hév és a malícia ötvöződése. Az üstökös-képzet többször is, aztán a mózesi égő csipkebokor (a nő szépségének érzékeltetésére), az „imára késztető látvány”, ti. a bolygók forgásának, éj és nap rendjének felfordulása egyfelől — s mellettük vagy beléjük olvadva ott a nyers, triviális közelség: a katonatemetés fütyörésző közönye (Itáliában, katonáskodása idején láthatott ilyet), a hullahalmok, mint a szakácsné gondatlansága folytán összeégett sügérek stb. A fákat tövestől kitépő kozmikus vihar fönsége egybeolvad a templomok összeomlásának, papok rosszulletének, hívők menekülésének érezhetően, szándékosan komikus megjelenítésével. A spontán vágyakból, sóvárgásból, haragból, gúnyból, lekicsinylésből áramlik ki — amit különösen a kényesebb olvasó élvez: a tónus színváltogató tarkasága: pátosz, ironia, lírai vallomás, őszinte hév és malícia. Sehol másutt ilyen gazdagságot nem tudott kifejtteni Vajda. Különösen nagy művésze a pejoratív esztétikai hatásoknak: aminő a groteszk, a torz, a nyersen triviális, — de olykor meg is borzongat, és az epés gúnyba, a romboló indulatba már-már a macabre árnyalata vegyül, mint a nagy emberpusztítás rajzában. A zord fantáziában egyszerre csak mintha a nyelvét öltené ki: Alfréd a halál kaszájával aratja a Duna-parton az embereket, mint kaszálók a szénát; a Duna piros lesz a vértől, de csak a szélén, s a zöld part, a véres és tiszta víz „hármasszínűben” lentebb a vidéken játszhatta kortesül a nemzetit!”. Nem állhatom meg, hogy egy

kis csokrot ide ne iktassak ezekből a fura remeklésekből. A Halál rábízta az emberírtást Alfrédra („te vagy a mester”)

. . . s piquét terítöm
 Fejére vonva, kimerült agárként
 Egyszerre mély álomba szenderült.

A féltékeny férfi szíve fellobban, „mint millió mázsányi dinamit”, a Föld szétfröccsen, mint a palozsna (tyúktojás) — a Halál munka nélkül marad:

Eltelhetik egy kurta miriád,
 Hogy magad is hoppon maradsz, kiröppensz
 És kujtoroghatsz erre-arra, mint
 Szegény kóbor vadászlegény, kopogva
 A légűr egyik-másik csillagán,
 Keresve hivatalt, de mindenünnen
 Elutasítva . . .

Közelit és absztraktot, vaskos realitást és távlatot olvaszt össze az átvetítés játéka.

A kibontakozó khaosz egyik mozzanata:

A nap rendetlenül kél s szélvihar
 Porába burkolózva, fénytelen,
 Sugártalan csüng ottfeledve a föld
 Tányérja szélén, mint lenyakazott
 Embernek porbahullt véres feje.

Tettenérhető, hogyan olvad össze a romantikus fönség, monumentalitás és érzékies telítettség a borzongató, groteszk realitással.

Hasonló jellegzetes színkeverés érezhető az elbeszélés hangnemén is, mint képanyagán. Ahogy indul, az valóban a verses regény műfaji jegyeihez tartozó szubjektív, fesztelen, laza és körülményeskedő elbeszélő modor, amely csaknem mint hallgatóhoz fordul az olvasóhoz; helyenként jól is sikerül neki a hangnem mímelt pózoltságának éreztetése; egy ilyen fonal többé-kevésbé észrevehetően végighúzódik az egész költeményen — noha elnyomja hol a személyes gyötrődés

és tépelődés feszítettebb konoksága, hol a kozmikus dimenzióba illő pátosz, hol a sóvárgás líraisága. Szinte állandó a lebegés, őszinte nekihevülés és halk vagy erősebb irónia között; a hangváltást, az átcsapásokat sikerül Vajdának művészién üzni. Legalább egy beszédes példát: A nagy Khaoszból új világ van születőben; az új Édenkertben már ott sejlenek Izidóra bájai: a jó és gonosz tudás fájának ágai közül mint éjből a Kaukázus

Hócsúcsai, midőn a hasadó
Hajnalnak első lángja önti el:
Fénylett ki Izidóra pongyolája,
S a lángoló fürt hattyúvállakon . . .
Mert notabene — meg kell vallanom —
Egy kis különbség volt a biblia
S új édenem közt: nevezetesen
Az érdekes fügefalevelet,
A cselszövő kígyót és átálán a
Szaloni öltözéket illetőleg . . .

A fantasztikus álomlátás megindulásakor Alfréd meghökkenve veszi észre: „Képzelmemet követni bírta a való”. Magáról a poémáról módosítva azt mondhatjuk: az emberi-költői indítékok annyira kiérlelődtek vagy inkább koncentráldtak, hogy nem szűkítették le az alkotó szemhatárát, nem bénították a fantáziát és a művészi erőket — így aztán ezek is fel voltak ajzva, és követni tudták az érzelmi indítékok szárnyaló lebegését. E révén váratlanul ki tudta magát élni mindaz az ösztönös művészi képesség, amely Vajdában rejtőzve élt. Látomásról van szó, tehát elsősorban a megelevenítő erőnek, a konkretizálásnak, a képek és hasonlatok divinációjának kell érvényesülnie, s a képeknek és hasonlatoknak hozzá kell idomulniuk az esztétikai hatások tarkaságához.

Kétségtelen, hogy az *Alfréd regénye*, különösen az álomlátás Vajdának szó- és képkincsben, stiláris erőben leggazdagabb, legbővelkedőbb alkotása. Ilyen szempontú elemzése megérne egy külön tanulmányt. Ezúttal ennek a stílusművészetnek

csak azokat a jellegzetességeit emelem ki, amelyek a mű alap-tendenciájával: a felszabadult lelki energiák kiáradásával kapcsolatban vannak — amelyek mindezt mintegy hordozzák. Folyamatos áradás ez, szinte lélegzetvétel nélkül — olvasva, főleg hangosan olvasva érezzük ennek legközvetlenebb kihatását: a mondatok átfogó erejének, tehát terjedelmének is megnövekedését. A mondatokat nemcsak a belső hév viszi előre, hanem az álomképek spontán gomolygása is, amely szétoldódva dobja ki hullámként mozzanatait; s ennek eszközei az egymáshoz folyamatosan kapcsolódó nagyívű mondatok. Amikor az új Édenben az új Évát megpillantja és már-már szentségtörő merényre tüzeli föl magát: ponttól a bezáró felkiáltójelig harmincöt sort olvashatunk meg — ez alighanem a maximum, s nyilvánvalóan három-négysoros mondat-hullámok is akadnak, de az átlag 8—10 sornyinak látszik.

Mivel tölti meg ezeket a széles mondatkereteket? Egy szóval megmondva: a kifejezési próbák minden eszközével. Alá- és mellérendelésekből, beékelésekből, előre- és hátramutatásokból szövevényes erőrendszert épít, amely számos kanyaron és duzzasztón halad előre. Különösen szereti a mondatrészeket halmozni: jelző jelzőre, ige igére torlódik föl.

Tündöklő kupolák, miként a terhes
 Felhők a szélben, szerte szakadoznak;
 Márvány- és vászonangyalkák a légben
 Elszéledeznek árván, szétröppennek
 Mint az anyányi verebek; a nép
 Kétségbeesve, lobogó hajakkal
 Réműlve ront ki és viszi magával
 A templomajtót — de mi haszna, ott meg
 Ketté hasad hosszában egy-egy utca,
 Amint vonítva, hörgve ásítóz
 A föld; s lángnyelvét öltögetve, fojtó
 Párát lehelve tátogatja száját
 Az éhező pokol . . .

Ehhez a, hogy úgy mondjam, szintaktikai dinamikához társul a stílusenergia másik nagy forrása: a képiesség, a képek és

hasonlatok megnövekedett szerepe. Itt is általában az expresszív tendencia uralkodik: nemcsak az egy kép beszél a maga telítettebb érzékletességével — hanem beszél az a technika, amellyel a költő ezt a képkezelést manipulálja. Már Komlós leszögezte, hogy Vajda nem az Arany-iskola hagyományos képfejlesztő technikáját alkalmazza; az ő képei tulajdonképpen kép-fürtök. Képből kép fejlődik ki, egymásba nőnek, a fantázia új meg új oldalról, új perspektíva feltárásával köröz a kimondandók centruma körül. Nagyerejű átvetítések bontakoznak így ki: az álomlátás nagy metaforáinak és hasonlatainak kisebb vagy nagyobb fokon, de általában polifon alkatuk van. Hadd beszéljen néhány kiemelkedő példa: Amikor a világhatártrófiában az évszakok rendje megbomlik:

A jégcsapos tél, e goromba pór
Beront a nyárba, betolakodik,
S kérges sarúival tiporja össze
Annak virággal ékes termeit . . .

Az új éden:

Paradicsommá, szűzzé lesz a föld,
S mi veszjtük azt el majd megint egy oly
Órában, melynek kéjéért kilenc-tíz
Évezredig korbácsolják, verik
Haragra lobbant írgy istenek
Az embermilliókat . . .

A nő közönye:

. . . épp e kétségbeejtő
Dölyfével önt olajat tüzemre, mely
Olthatlan, mint a ház, amelyet isten
Haragja üt meg, durrogó viharban.

Zárjuk a sort a Vajdához legillőbb költői képével: A nagy khaoszban összezavarodott csillagok között

Gyorsan növekvő fényel megjelent, mint
 Az elítélt világ közelgő végét
 Hivatalosan bejelentő hírnök:
 A rémületesen fölséges, fényes,
 Útján világokat fölforgató,
 Aranyhajú nagy üstökös királyné,
 Kinek uszályát sorba hódított,
 Trónvesztett napkirályok emelik;
 Kinek palástja a zúr éjszakája,
 Amelyben a megbontott csillagtábor,
 Mint a rekeszeiken áteresztett
 Fenevad-állatok sereglete,
 Egymást tiporja össze, zúzza, marja . . .

A szintaktikai formák, a szókincs gazdag kevertsége, a képek túlfeszítettsége mintha már valami előízt adna abból, amit majd évtizedek múlva az expresszionizmus fog megvalósítani.¹ Saját évtizedébe beállítva meghökkentően modern ez az álomlátás-poéma; Vajda érett korszakának behangolója. Ami ezután következik, selejtjével és remekeivel együtt a mindig új utakat kereső, ösztönösen előretörő művész Vajdát tárja föl előttünk. Előbb azonban egy hosszan tartó, visszafojtott krízisen kellett túljutnia, s ezt a stádiumot örökíti meg az *Alfréd regénye*.

¹ „A magyar expresszionizmus őse” — ez a megállapítás szerepel Komlós Aladár könyvében is, a „Művészete” c. fejezetben.